

УКРАЇНСЬКА
МОВА
І ЛІТЕРАТУРА
В ШКОЛІ

ВЕРЕСЕНЬ

9

1978

У НОМЕРІ:

3 *Неділько В. Я.* — Література в школі і трудове виховання учнів

ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЇ

16 *Гончар Олекс* — Перший симфоніст української прози

**ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
Л. М. ТОЛСТОГО**

23 *Бажан М. П.* — Великий у колі великих

26 *Мушкетик Ю. М.* — Світ людей «Війни і миру»...

33 *Русанівський В. М.* — Мовознавство і сучасні підручники з мови

МЕТОДИКА ЛІТЕРАТУРИ

41 *Ріпецький В. Р.* — Уроки-бесіди про твори радянської літератури в 9 класі

МЕТОДИКА МОВИ

48 *Пентиліук М. І.* — Вивчення складного речення в 4 класі

53 *Передрій Г. Р.* — Робота над заміткою до стінгазети на тему дискусійного характеру

**ДО 60-РІЧЧЯ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

61 *Святовець В. Ф.* — Про уроки літератури в Павлівській школі

68 *Стельмахович М. Г.* — Використання творів В. О. Сухомлинського на уроках мови

КОНСУЛЬТАЦІЯ

79 *Кобилянський Б. В.* — Про походження деяких українських слів

80 Відповіді читачам

**НА ДОПОМОГУ ШКІЛЬНИЙ
ХУДОЖНІЙ САМОДІЯЛЬНОСТІ**

81 *Рудик Н. Т.* — Зростай, пречудовий світе! (Літературно-музична композиція, присвячена 60-річчю ВЛКСМ)

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

88 *Сулима М. М.* — Соратник великого Каменяра (До 125-річчя з дня народження М. І. Павлика)

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

90 *Гнатюк М. І.* — Семен Шаховський. Критика і літературний процес

92 *Яценко І. Т.* — В. О. Горпинич. Будова слова і словотвір

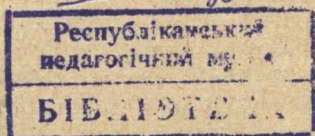
94 Книжкова полиця словесника

60, 78, 96 Рекомендуємо прочитати в журналах

**УКРАЇНСЬКА
МОВА
І ЛІТЕРАТУРА
В ШКОЛІ**

**ЩОМІСЯЧНИЙ
МЕТОДИЧНИЙ ЖУРНАЛ
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ**

18887 2747мс

9

№ 259

1978

ВЕРЕСЕНЬ

*Виходить з березня
1951 року*

**ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНЬКА ШКОЛА»
м. КИЇВ**

В. Я. НЕДІЛЬКО

ЛІТЕРАТУРА В ШКОЛІ І ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ

XXV з'їзд КПРС накреслив величні плани піднесення економічної могутності Радянського Союзу, всебічного розвитку народного господарства, науки, культури. Робітничий клас, трудівники соціалістичного села, народна інтелігенція самовіддано працюють, виконуючи рішення Комуністичної партії. Наша Батьківщина вступила в новий історичний етап — етап розвинутого соціалізму, який знаменує собою високий ступінь зрілості всієї системи суспільних відносин. «Зросла питома вага робітничого класу в соціальній структурі суспільства, підвищилися його політична активність, рівень загальноосвітньої і культурно-технічної підготовки. Змінилося також обличчя колгоспного селянства, його рівень освіти і спосіб життя мало чим відрізняються від міських. Справді народною, соціалістичною стала інтелігенція, яка відіграє важливу роль у житті суспільства»¹, — зазначав перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький.

Ці знаменні зміни є наслідком невтомної діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу, насамперед у вихованні нової людини, радянського патріота, який вбачає свій найвищий обов'язок у самовідданій праці на благо народу і який має необхідну загальноосвітню й спеціальну фахову підготовку. Успіхи у праці в остаточному підсумку залежать від рівня свідомості людей, від розуміння ними величч завдань, поставлених перед радянським народом Комуністичною партією, від усвідомлення важливості тієї роботи, яку виконує кожна людина на своєму місці. «...Питання ідейного виховання людей, проблеми формування нової людини — гідного будівника комунізму займали велике місце в усій нашій роботі»², — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду Комуністичної партії.

Ідейне виховання людини, формування її комуністичних переконань великою мірою залежать від стану і рівня народної освіти. Саме в середній школі закладаються ідейно-світоглядні підвалини, прищеплюються дітям і шкільній молоді основи соціалістичної моралі, свідоме ставлення до своїх громадських обов'язків, до праці. Школа дає своїм вихованцям і загальноосвітню підготовку, яка служить надійним фундаментом для вищої або спеціальної середньої освіти, а також будь-якої професії у сфері матеріального виробництва чи обслуговування.

¹ «Комуніст України», 1977, № 11, с. 66.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 80.

«Школа є основною ланкою, яка забезпечує всебічний розвиток особи. Вона формує у юнаків і дівчат марксистсько-ленінський світогляд, непохитну ідейну переконаність; виховує у них високу моральність, працьовитість, радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм, непримирність до буржуазної ідеології і моралі, готовність захищати нашу соціалістичну Вітчизну»³,— таку високу оцінку радянській школі дано в привітанні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради та Ради Міністрів СРСР Всесоюзному з'їздові вчителів, який відбувся 28—30 червня 1978 року в Москві.

Радянська система народної освіти, безперечно, має величезні здобутки в справі навчання і виховання молодого покоління, підготовки його до громадсько корисної трудової діяльності. Вона має безсумнівні переваги перед системами освіти в капіталістичних країнах. Яскравим свідченням цього є введення в Радянському Союзі обов'язкової середньої освіти молоді, безкоштовне забезпечення учнів підручниками, запровадження кабінетної системи навчання, дальше вдосконалення методики викладання основ наук. Проте це не означає, що існуюча система народної освіти не потребує дальшого вдосконалення. Щоб бути на рівні сучасних вимог, які постійно зростають, ускладнюються, щоб готувати випускників, здатних забезпечити всі галузі промисловості, сільського господарства, науки, культури, сфери обслуговування кадрами високої кваліфікації, слід пильно стежити за змінами, які відбуваються в усіх сферах народного життя, встигати за ними і більше того — передбачати їх. «Комуністичне виховання передбачає постійне вдосконалення системи народної освіти і професійної підготовки. Це особливо важливо тепер, в умовах науково-технічної революції. Вона надає іншого, ніж раніше, характеру праці, а значить, і підготовці людини до праці»⁴,— вказував товариш Л. І. Брежнєв.

Серед інших завдань середньої школи, зумовлених змінами, викликаними науково-технічною революцією, виділяється формування вміння самостійно здобувати необхідну інформацію й приймати самостійні рішення, психологічна підготовка випускників до участі в продуктивній праці, удосконалення й розвиток методів викладання.

На сучасному етапі розвитку суспільства виникла певна суперечність між потребами народного господарства в кадрах, зайнятих у сфері матеріального виробництва та обслуговування, і психологічного настроєності учнів на продовження навчання у вузах та набуття професій інтелектуального характеру. Школа ще недостатньо готує учнів до майбутньої трудової діяльності, і саме в цьому напрямі навчально-виховний процес потребує дальшого вдосконалення.

Трудове виховання учнів, поліпшення підготовки їх до праці — ось основний зміст постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977). «В умовах загальної обов'язкової середньої освіти нинішня постановка трудового навчання, виховання і професійної орієнтації учнів не відповідає зростим вимогам спеціального виробництва і науково-технічного прогресу. Багато випускників шкіл вступають у життя без належної трудової підготовки, не мають достатнього уявлення про основні масові професії і відчувають труднощі при переході на роботу в народне господарство»⁵,— зазначається в постанові.

Постанова передбачає заходи щодо посилення психологічної готовності учнів до праці та їх професійної орієнтації, для того, щоб вони «впритул підійшли до оволодіння певною професією»⁶. Більшість цих

³ «Радянська Україна», 1978, 29 червня.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 86.

⁵ «Радянська Україна», 1977, 31 грудня.

⁶ Там же.

заходів не має безпосереднього відношення до викладання літератури. Але загальна орієнтація навчально-виховного процесу на посилення трудової підготовки школярів, на піднесення ефективності вивчення основ наук, дальший розвиток самостійного мислення, безперечно, стосується й літератури як шкільного предмета.

Питання трудового виховання стояли і в центрі роботи Всесоюзного з'їзду вчителів. У доповіді міністра освіти СРСР тов. М. О. Прокоф'єва наголошувалося: найважливішим завданням школи є домогтися, «щоб тема праці, велич людей праці звучали на уроках усіх дисциплін, на всіх виховних заходах»⁷.

Першорядним завданням методики літератури є дальша розробка теорії й практики уроку, посилення його навчально-виховної ефективності. У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» ставиться вимога добитися, щоб кожен урок сприяв розвиткові пізнавальних інтересів учнів, виховував у молоді любов до праці, «глибоку повагу до людей праці і готовність працювати у сфері матеріального виробництва»⁸.

Література як шкільний предмет своєю суттю покликана не тільки давати учням широку літературну освіту, а й формувати їхні суспільно-політичні погляди, моральні переконання, характер. Адже література як мистецтво слова охоплює людське життя, історію й сучасність людства в усій багатогранності. Немає жодного питання, що хвилює розум і серце молоді зміни, на яке література не могла б дати відповідь. І серед них — найважливіше вічне питання: яким бути?

Наша соціалістична дійсність, радянський спосіб життя дають відповідь на це питання: бути патріотом, самовіддано трудитися на благо Вітчизни. Бо саме «суспільно корисна праця та її результати визначають становище людини в суспільстві»⁹, — так говориться в статті 14 Конституції Української РСР.

Роль літератури у трудовому вихованні учнів не слід розуміти вузько утилітарно. Література справляє на учнів загальний вплив. Вона формує їхні характери і серед інших рис прищеплює любов і повагу до праці й до людей праці. Це й природно, бо прогресивна література значною мірою, а радянська література завжди ставить людину праці в центр будь-якого художнього твору, висвітлює події, явища навколишньої дійсності з позицій трудящої людини. Праця є головною темою радянської літератури.

Тут доречно нагадати слова великого пролетарського письменника Максима Горького: «Усе моє життя я бачив справжніми героями тільки людей, які люблять та вміють працювати, людей, які ставлять собі за мету визволення всіх сил людини для творчості, для прикрашення нашої землі, для організації на ній форм життя, гідних людини»¹⁰.

Саме література — і це визначається її специфікою як синтетичного та всеохоплюючого виду мистецтва, як людинознавства — має широкі можливості для психічної підготовки учнів до суспільно корисної праці, для виховання комуністичного ставлення до будь-якої роботи, будь-якого фаху, в тому числі й пов'язаного з фізичною працею. Герої твору — люди праці — завжди вабили й ваблять юнаків та дівчат, служать для них орієнтиром у житті, допомагають обрати майбутню спеціальність.

«Курс літератури своїми специфічними прийомами, що поєднують вплив на розумову і емоційну сфери, сприяє формуванню комуністичних поглядів і переконань, моральному становленню особи»¹¹, — так визна-

⁷ «Радянська освіта», 1978, 29 червня.

⁸ «Радянська Україна», 1977, 31 грудня.

⁹ Конституція (Основний Закон) Української РСР. К., Політвидав України, 1978, с. 8.

¹⁰ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 24, с. 289.

¹¹ «Радянська освіта», 1978, 29 червня.

чив роль літератури в школі міністр освіти СРСР М. О. Прокоф'єв на Всесоюзному з'їзді вчителів.

Нині діючі програми включають для текстуального вивчення найвищачніші твори дожовтневої та радянської літератури на тему праці. Звісно, не всі вони дають однакові можливості для трудового виховання учнів, бо часто порушують інші важливі проблеми. Проте кожному таку можливість учитель має використати.

Можна визначити три головні форми літературної освіти учнів: навчальний процес на уроках літератури, факультативні заняття, позакласна та позашкільна робота з літератури. Вони різні за своєю методичною суттю й за дидактичним змістом. Але їх єднає надзавдання, що стоїть перед викладанням літератури в школі: комуністичне виховання учнів у процесі літературної освіти, зокрема формування в них комуністичного ставлення до праці.

Широкі можливості для трудового виховання дає побудований за тематичним принципом курс літератури 4—7 класів, а також послідовний історико-літературний курс 8—10 класів.

Зрозуміло, що ближчою для учнів є радянська література. Герої творів М. Рильського і Ю. Яновського, П. Тичини й О. Довженка, А. Малишка і М. Стельмаха приваблюють їх своєю комуністичною переконаністю, високим духом патріотизму, комуністичним ставленням до праці. І тим, що вони люди праці за походженням, за світоглядом, за ставленням до своїх обов'язків, ким би вони не були і яку б професію не мали.

Курс української літератури пропонує для вивчення твори, присвячені темі праці, тим чи тим її аспектам. Прикладом їх може бути поема А. Малишка «Це було на світанку», тема якої — трудовий подвиг колгоспної ланкової Докії Петрівни, подвиг, що величчю своєю дорівнює її до подвигу Прометея. В чудовій новелі Олеса Гончара «Соняшники» розкривається краса праці, що освітлює, підносить людину над рівнем буденщини, робить її прекрасною і духовно, і фізично. У безсмертній «Поемі про море» О. Довженко широкомасштабно відтворив велич трудових звершень радянського народу, який будує комунізм.

Тут уся робота над вивченням твору має бути підпорядкована розкриттю його ідейного і художнього змісту: уславленню праці та людей праці. Комуністичне ставлення до роботи, чесне, самовіддане виконання своїх обов'язків, працьовитість — ось ті риси, які ми ставимо в центр аналізу образів-персонажів у згаданих художніх творах.

Скажімо, вивчаючи в 10 класі поему А. Малишка «Це було на світанку», весь аналіз спрямовуємо на те, щоб показати, як уся художня тканина твору підпорядкована розкриттю головної ідеї твору — уславленню невтомної трудівниці, звеличеної своєю працею. Розглядаючи сюжет, порівнюємо сільськогосподарську працю до революції та в радянський час. Робить це поет надзвичайно майстерно, відтворюючи тяжке, бідняцьке життя героїні через окремі влучні художні деталі, пейзаж, свіжі, оригінальні тропи.

Ось вона колоситься та нивка-восьмушка,
Деревій на межі та пирій, та осоти...

Бідний, сумний пейзаж — і така ж гірка, безрадісна праця.

Невесела картина посилюється простими, але виразними тропами: стерні колючі, убогий врожай, бідне літо, що, «як візник на шкапині, прикопотіло».

Різким контрастом до безталання робочої людини за царизму постає наша радянська дійсність. Ті ж поля, але як змінився пейзаж:

Грає жайворон срібний в небесній блакиті,
Між землею та небом снує невидимо
І зелені, і сині, й багрянцеві ниті
І тріпоче з вітрами, як світ, молодими.

Власне, тут є лише зовнішні прикмети радісного, веселого пейзажу. Така картина врожайного поля могла б бути й колись, раніше. Але тепер вона наповнена багатим внутрішнім змістом. Краса пейзажу, щасливе, бадьоре звучання жайворонкового співу, зображальні засоби — вітри, як світ, молоді; жайвір срібний, небесна блакить — творять відчуття щастя, замилювання навколишніми просторами, працею рук своїх.

Змінився пейзаж — ще більше змінилася людина. Вона відчула себе творцем і трудівником, господарем землі та власної долі.

Я сад посадила,
Щоб плодами, як зорями, вслалась дорога.
Ти багата у мене, та й я не убога,
Ти придумала бога, — я ж вища за бога! —

гордо відмовляє Докія Петрівна землі, коли та заговорила про її безпорадність, про те, що вона безслідно згине.

Сила людини, правда людини, її безсмертя — в праці для інших людей, для народу. Не страшно помирати колгоспній трудівниці, бо пам'ять про звершене нею житиме в людях, бо її трудову естафету приймуть молоді, роботящі руки.

Підуть люди в луги, на устояні роси,
Буде жайворон в небі дзвеніть малиново.
«Тут Докія косила», — і ляжуть покоси.
«Тут Докія співала», — і родиться слово.

Певна річ, що поема «Це було на світанку», та й інші програмові твори, присвячені головним чином темі праці, вивчаються насамперед під кутом розкриття краси й величі людини праці, утвердження трудових звершень радянського народу. Проте й інші твори при вмілому аналізі можуть відіграти певну роль у трудовому вихованні учнів. Так, скажімо, роман Ю. Яновського «Вершники» — це апофеоз героїчного бойового подвигу радянського народу, ушляхення вершників революції, які в жорстоких боях з ворожими силами утвердили на Україні правду трудящих, правду Леніна, більшовиків. Дев'ятнадцятий рік, коли лютували шаблі і брат ішов на брата. Коли не мав права помирати, а мав право лише зносити нелюдські тортури — до початку повстання — безіменний листоноша. Коли червоні бійці штурмували Перекоп... Але і в цьому наскрізь пройнятому героїкою боротьби романі великий романтик Ю. Яновський знайшов місце для проникливих, пречудових слів про красу натхненної праці: «Люблю я красиву й ажурну роботу, мені хочеться бути майстром на весь світ і щоб життя навкруги було красиве та сонячне».

І дивовижна, вражаюча до глибини душі залізна троянда, викувана ковалем, кулеметником Максимом, — вона є одночасно й поетичним символом революції, і символом високого мистецтва «красивої й ажурної робсти».

А головне — заради чого здійснювали шаблі вершники революції? Зазнавав тортур листоноша? Через тифозну гарячку вів шахтарський полк крізь фронти сталевар Чубенко? По власних оселях стріляли моряки з батальйону Шведа? Засудив Іван Половець брата на смерть? Заради того, щоб варили сталь, добували вугілля, сіяли хліб учорашні вершники. Не випадково ж найдорожчими словами втіхи комполкові Чубенку, який завмер над тілом порубаного махновцями коваля Максима, були слова Івана Полловця: «Сталь варитимеш, Чубенко».

Сталь варитимеш!

Станеш сталеваром, робітником, який варить метал «для залізних конструкцій і мостів», щоб будувати мости в комуністичне майбутнє.

І наче естафету з рук романтика революції прийняв романтик Великої Вітчизняної, один з прапороносців радянської літератури Олесь Гончар. У своїй безсмертній трилогії він створив виразний, сказати б, колективний портрет радянського воїна-переможця. Зрозуміло, що в та-

кому творі насамперед звеличується образ людини-бійця, людини-воїна. Саме в битві, у ратному подвигу, в героїчній смерті — розкриваються її риси патріота, солдата, гуманіста, її безсмертя.

Але й тут письменник поряд із воїнським подвигом славить подвиг трудовий, поряд із солдатом — трудівника. І вчитель має наголосити, що в основі битв і перемог лежала тяжка, невтомна праця радянського народу. Що перемогу готували й молот робітника, й плуг колгоспника, що саме війна — це, за висловом Юрія Брянського, тяжка, безперервна праця без відпусток і вихідних. До цієї праці найкраще пристосовані трудівники — колишні робітники, колгоспники, люди трудових професій, — так вважає наш улюблений герой «Прапорonoсців», так вважаємо й ми всі.

Досить важливе місце в романі належить вставному епізоду — розповіді комбата капітана Чумаченка про те, як він, щоб не позбавляти електроструму придніпровські міста, села, підприємства, ремонтує електромережу смертельно високої напруги, не вимикаючи струму. Саме такі люди, як Брянський — здібний студент-математик, Чумаченко — інженер-електрик, Хома Хаєцький — колгоспний трудівник, стали мужніми воїнами, на яких рівнявся полк.

Аналізуючи будь-який програмовий твір, учитель має в образах персонажів якнайглибше розкрити таку рису, як любов до праці, що сприятиме трудовому вихованню учнів. Скажімо, прихильне ставлення односельців до Давида Мотузки («Бур'ян» А. Головка) викликала його працюовитість: тільки що приїхав і відразу ж за ціп — молотити з батьком. Платон Кречет з однойменної п'єси О. Корнійчука вабить невтомністю у праці, відданістю професії лікаря. Українські селяни, що стоять вічна-віч з підступним ворогом, у полоненому радянському розвідникові («Прометей» А. Малишка) впізнають насамперед людину праці:

Ідуть мовчазно ковалі,
А в хлопця руки в мозолі.
Він, може, теж коваль? І знову
Кував би плуг чи гнув підкову.
— Це наш! — і клоняться к землі.

Образ патріота Київської Русі князя Ярослава Мудрого розкривається і через його невтомну працю. Він увесь у трудах — будує міста, палаци, храми, піклується про переписування книг, про славу землі Руської.

Таким чином, у творах радянської літератури домінує або проявляється в тому чи іншому аспекті тема праці, а героями виступають трудівники, що ваблять любов'ю до своєї професії, відданістю ідеалам комуністичної праці. Вони — ті літературні герої, з-поміж яких юні читачі вибирають собі приклад для наслідування, у кого вчать, ким бути, якою стежкою піти в житті.

Певна річ, що дожовтнева література таких можливостей має значно менше. У творах Т. Шевченка, Панаса Мирного, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського часто зустрічаємо героїв — месників за народні кривди й борців за волю трудящого люду. Такі Ярема й варнак у Шевченка, Чіпка в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного, Бенедьо Синиця і його побратими в повісті «Борислав сміється» І. Франка, неофіт-раб у драматичній поемі «В катакомбах» та народний співець у поемі «Давня казка» Лесі Українки.

У повісті М. Коцюбинського «Fata morgana» виступає вже герой нового типу — робітник-соціаліст Марко Гуца, його соратники із селян, що поділяють його революційні погляди.

Окремо треба відзначити ліричного героя поезії Т. Шевченка, «Камеоряів», «Вічного революціонера» та інших творів І. Франка, закличних революційних віршів «Уперед», «Не раз ми ходили в дорогу» П. Грабовського, революційної лірики «Досвітні огні», «Слово, чому ти не твердая криця...» Лесі Українки та ін. Ліричний герой цих творів вабить серця

юних, вчить їх любові до батьківщини, до трудового народу, жертвності, відваги, гуманізму.

Проте тема праці, природно, не стоїть у центрі цих творів, тому що й сама праця в капіталістичному суспільстві була упослідженою, придушеною, підневільною. Нечасто трудівник відчував насолоду від праці — адже наслідком її користувалися експлуататори, пани.

З боєм сердечним змальовує П. Грабовський нелюдську, тяжку працю швачки:

Рученьки терпнуть, злипаються віченьки.
Боже, чи довго тягти?
З раннього ранку до пізньої ніченьки
Голкою денно верти.

І не тільки тому, що вона тяжка, виснажлива. Головне те, що «паненя, вередливе, зманіжене вишвирне геть на сміття» зроблене швачкою. Тому-то й шиття характеризується епітетами *остогиджене, прокляте ниш-ком*.

Жахливі картини праці кріпаків створили Т. Шевченко, Марко Вовчок. І. Франко показав виснажливу роботу західноукраїнських трудящих. Дожовтневі українські прогресивні письменники розкривали велику роль праці в житті людини і в історії людства, мріяли про ті часи, коли вона стане вільною, щасливою.

Як царство звільненої праці постає перед очима великого Кобзаря майбутнє суспільство. Визволені з кормиги трудівники змінять життя, природу.

І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмиа,
Прокинеться: і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.

Тема звільненої праці у творчості прогресивних українських дожовтневих письменників тісно пов'язується з темою боротьби за соціальне й національне визволення. Мріючи про майбутнє вільне життя трудового народу, Т. Шевченко говорить, що так би й сталося, «якби не осталося сліду панського в Україні».

Характерно, що для поетичного відтворення боротьби поети найчастіше використовують образ праці. Робота-боротьба — так можна визначити образ, що проймає поезію І. Франка, це особливо яскраво видно в його «Каменярах», у «Вічному революціонері». Леся Українка також відтворює революційний рух в образі досвітніх вогнів, засвічених робочими людьми. Образ селянина-сіяча символізує визвольний рух у поезіях Т. Шевченка, М. Некрасова, П. Грабовського, І. Франка.

Письменники-класики, зокрема близькі за своїми поглядами до марксизму, утверджували думку, що саме люди праці — творці усіх матеріальних і духовних цінностей.

Виразно звучить ця думка в поезії Лесі Українки «Напис в руїні». Тяжкою, непосильною, «єгипетською» була робота рабів на спорудженні пам'ятника невідомому тепер цареві. Вони копали землю, тесали каміння, ліпили цеглу, будували щось «вічне і величне, щось незрівнянне і потужно-гарне». Для чого? Цар-тиран хотів уславити себе. Однак зникла й пам'ять про нього, навіть його імення кануло в небуття. А руїна царської гробниці стоїть як свідчення творчого генія народу:

І кожна цегла, статуя, колона,
мережечка, різьба і малювання
незримими устами промовляє:
«Мене створив єгипетський народ
і тил навів своє імення вславив».

Утвердження ролі народу як рушійної сили історії, як творця всіх матеріальних благ і духовного багатства у поезії «Напис в руїні» переплі-

тається з революційною ідеєю повалення царизму: «Хай згине цар!» — так закінчується поезія. А коли згадаємо, що написаний цей вірш у рік революції — стане особливо відчутною його революційна напруга.

Вивчаючи програмові твори на тему праці, вчитель побудує роботу так, щоб був дотриманий принцип історизму, щоб учні чітко усвідомили кожен конкретний твір як історичне явище, сприймали його у зв'язку з певним періодом розвитку суспільства. Без знання суспільно-політичних умов написання твору, його місця в історико-літературному процесі учні не зможуть дати йому правильну оцінку.

Так, байка Г. Сковороди «Пчела и Шершень» утверджує ідею «сродної праці». Написана наприкінці XVIII століття, вона мала особливе значення, оскільки в ній звучить осуд паразитизму панівних класів, звеличується висока мораль трудового народу.

Марко Вовчок у своїх творах, зокрема в повісті «Інститутка», не підіймала ідеї революційної боротьби. Проте жахливі картини життя кріпаків, зокрема підневільної праці, викликали в кожній чесній людини протест проти панської сваволі, прагнення боротися проти кріпосницької дійсності. І симпатії до покріпачених селян виникали насамперед завдяки тому, що вони зображені чесними, працюючими людьми.

Тут учитель має нагоду показати учням, що письменникам прогресивного напрямку була притаманна повага до трудівників, до будь-якої праці, бо в ній розкривається головна сутність людини. Вони утверджували працюючість народу як основу його моральності. А панівні класи осуджувались у прогресивній літературі насамперед за паразитизм, зневагу до праці й до трудящих.

Ствердження моральної переваги трудового народу над панівними класами було однією з форм поширення передових революційних ідей у творах революційно-демократичних письменників. Вони будили в ньому почуття самоповаги, усвідомлення важливості свого місця в історії, кликали до боротьби за соціальне й національне звільнення, за побудову суспільства, в якому пануватиме вільна праця.

Шкільна літературна освіта, крім уроків, має ще ряд форм, найзначнішими серед яких є факультативні заняття, позакласна та позашкільна робота, позакласне читання учнів. Кожна з цих форм так само дає певні можливості для трудового виховання школярів. Причому ефективність їх може бути навіть вища, ніж на уроках літератури, оскільки тут учитель не обмежений твердими рамками програмових вимог. Буде доцільним включити в списки творів для позакласного читання кращі зразки прози радянських авторів, які яскраво відтворили працю людей, зайнятих у сфері матеріального виробництва, зменшивши кількість творів іншої тематики.

Ефективно можуть бути використані з цією метою і факультативні заняття з літератури, зокрема курс «Тема комуністичного ставлення до праці в українській радянській літературі», який пропонується для 8 класу. Вибір саме цього курсу зумовлений тим, що значна частина учнів продовжуватиме навчання в професійно-технічних училищах, інші, можливо, підуть працювати на підприємства, в колгоспи тощо, продовжуючи навчання у школах працюючої молоді, ще інші поступлять у спеціальні середні навчальні заклади чи навчатимуться в 9 класі.

Учні 8 класу читають багато художніх творів на виробничу тематику. Проте їх інтерес задовольняється досить часто випадковим, непідконтрольним читанням. Інколи учні не спроможні самі розібратись в сюжетних перипетіях, у характеристах персонажів. Зокрема типова вада такого читання — це недостатня увага саме до відображення праці в творах, до усвідомлення значення трудової діяльності в житті людини. Питання

виробництва, розкриті на сторінках художніх творів, здаються підлітками нудними, нецікавими.

Факультативний курс «Тема комуністичного ставлення до праці» якраз і дає змогу організувати роботу з позапрограмовою літературою за певною системою, ввести її в рамки занять, а це, безумовно, підвищить ефективність читання та аналізу творів, посилить їх вплив на учнів, на формування в них комуністичного ставлення до праці.

Курс цей розрахований на тридцять п'ять годин. У ньому передбачено ознайомлення з творами, що відображають тему праці в радянській літературі. Серед них книжки, що увійшли до кращих надбань радянської літератури: «Цемент» Ф. Гладкова, «Час, уперед» В. Катаєва, «Роман міжгір'я» І. Ле, «Народжується місто» О. Копиленка, «Битва в дорозі» Г. Ніколаєвої, «Правда і кривда» М. Стельмаха, «Тронка» О. Гончара. Курс «Тема комуністичного ставлення до праці» доцільно вивчати методом лекції, зосередивши основну увагу на розкритті теми праці в літературі конкретного періоду. Оглядаючи твори, вчитель покаже, як із плином часу змінювались умови роботи, збільшувалися масштаби соціалістичного будівництва, а разом з тим морально і духовно зростала й сама радянська людина-трудівник. Умови соціалістичної дійсності, благодійний вплив радянського способу життя, піднесення матеріального, культурного й освітнього рівня нашого народу зумовили появу нового типу трудівника — людини багатогранних інтересів, високого фахового рівня, яка творчо ставиться до своєї праці, шукає шляхів піднесення її продуктивності, сміливо впроваджує у виробництво нові методи та прийоми, удосконалює техніку.

Сучасний працівник, зокрема робітник, здебільшого має середню загальну або спеціальну освіту, а нерідко й вищу або навчається без відриву від виробництва. Такий передовий робітник, цілком зрозуміло, приваблює шкільну молодь, яка теж мріє піднятися до вершин майстерності, відчувати себе володарем розумних машин, верстатів, здобути перемоги у вирощуванні високих врожаїв, приносити людям радість.

Такі трудівники приваблюють і письменників, вони стають героями їхніх творів. Це романи О. Гончара «Тронка» та «Берег любові», трилогія П. Загребельного про молодого робітника Дмитра Череду, книжки І. Григурка «Канал», В. Собка «Лихобор» та ін.

У лекції вчитель докладніше спиниться на таких творах, що не вивчаються за програмою факультативного курсу і є за своїм змістом доступними для сприйняття восьмикласників. Він порадить учням прочитати ці твори самостійно, в разі потреби проконсультує їх, допоможе усвідомити ідейно-художній зміст. Якщо буде нагода, можна виділити час і на занятті для ознайомлення з окремим твором. Головна увага тут має бути приділена книжкам, доступним для учнів певного віку.

Для текстуального вивчення рекомендованих програмою творів визначає час та обирає форму опрацювання сам учитель залежно від конкретних умов. При цьому слід використовувати все багатство методичного арсеналу факультативних занять — специфічного виду літературної освіти учнів¹². Добрі наслідки дає застосування на факультативних заняттях і традиційних шкільних методів — лекції, бесіди, самостійної роботи, звичайно трансформованих відповідно до специфіки факультативних занять, і методів нових, визначених цією специфікою. До них належать семінарські заняття, практичні роботи аналітичного характеру, курсові роботи тощо.

Програма курсу «Тема комуністичного ставлення до праці в українській радянській літературі» включає в себе поезії П. Тичини «Юності

¹² Див.: Методичний лист Міністерства освіти Української РСР «Факультативні заняття з української літератури в середній школі». К., «Радянська школа», 1971. Розділ «Методика факультативних занять з літератури», с. 13—34.

непереможний дух», М. Рильського «Серпень з вереснем стискають...», А. Малишка «Відсій кукіль і відбери зерно...», «Посієм хліб в ріллю вікову...», «Каменотес», «Хліб» («Я бачив хліб, що містери їдять...»), В. Сосяри «Шахтарські каски, блузи трудівничі...», «Скільки рук у труді, скільки дум у труді...». Входять до нього й невеликі прозові твори — оповідання А. Головка «Інженери», новела О. Гончара «Пороги», повість Ю. Збанацького «Привітайте мене, друзі!», уривки з роману П. Загребельного «З погляду вічності», а також п'єси О. Корнійчука «Макар Діброва».

Як видно, твори ці мають виразно дидактично-виховне спрямування. Учні ознайомляться з ними з інтересом та великою користю для себе, а завданням учителя є поглибити їх ідейно-художній вплив на них шляхом продуманого емоційно-естетичного аналізу, застосування ефективних методів навчання, урізноманітнення структурних форм занять.

Так, скажімо, після вступної оглядової лекції вивчається вірш П. Тичини «Юності непереможний дух». Твір цей не складний за ідейно-художнім змістом, має виразне публіцистичне звучання. Вивчати його доцільно методом бесіди, звернувши головну увагу на те, як автор уславлює працю радянських людей, зокрема молоді, дух творення, трудове змагання.

А поезію М. Рильського «Серпень з вереснем стискають...» можна вивчити методом аналітичних практичних занять. Нехай після вступної бесіди керівник факультативу допоможе учням усвідомити конкретний зміст твору, розкриє, наприклад, такі образи, як «в гострій, птичій далині прокладають путь сувору молоді аеронавти і домують на крижині мореплавці молоді».

У 30-х роках, відзначить вчитель, наша Вітчизна жила напруженою працею. Радянські люди зводили нові могутні заводи й електростанції, в пустелях будували зрошувальні канали («Добувають воду світлу, росять жадібні простори, живоносне зерно сіють наші сестри і брати»). Країна Рад дедалі впевненіше входила у число провідних держав світу. Швидкими темпами зростала промисловість, сільське господарство, розвивалася наука. Звершивши героїчний ривок у стратосферу, загинули троє радянських аеронавтів — Федосєєв, Усенко і Васискін («прокладають путь сувору молоді аеронавти»), безприкладні на той час перельоти здійснили радянські льотчики Чкалов, Громов, Беляков, Байдуков, Коккінакі. Вперше у світі проводили в надзвичайно тяжких умовах дослідження Арктики радянські вчені Папанін, Федоров, Ширшов та Кренкель — екіпаж станції «Північний полюс-1» («домують на крижині мореплавці молоді»).

Нехай учні проведуть самостійні спостереження над змістом, образною системою вірша, розберуть картини, в яких передано велич і радість творчої праці радянських людей. Можна запропонувати, наприклад, докладно розглянути епітет у словосполученні *медова земля*. Учні дійдуть висновку, що він викликає в уяві образ врожайної, багатой пори року — пізнього літа або ранньої осені, коли п'януть пахощі гречок і яблук, динь і меду, коли земля дарує за працю багатий урожай. Але ланцюжок викликаних цим епітетом асоціацій тягнеться ще далі. Медова земля — і постає перед очима пасіка, невтомна бджолина метушня. А ще далі цей образ пов'язується з працьовитими радянськими людьми, які творять новий, не знаний в історії людства світ. І стає зрозумілою персоніфікація — наша Батьківщина — це земля, де «смаглява ходить праця на оновлених ланах».

Після завершення роботи школярі під керівництвом учителя висловлюють своє розуміння образів поезії. Вони зроблять висновок про щастя жити в трудах, віддаючи рідній Батьківщині «працю рук, зусилля мозку, блиск очей і серця кров». Учитель підсумовує заняття.

Деякі твори — оповідання А. Головка «Інженери», повість Ю. Зба-

нацького «Привітайте мене, друзі!» — зручно вивчати шляхом послідовного аналізу, застосовуючи метод бесіди. Тут корисно простежити, як розвивалися погляди дітей і підлітків на працю, аж поки не знайшли свого втілення у конкретній справі — спорудженні водогону чи роботі на ділянці, де вирощується кукурудза.

Більші за обсягом твори — роман П. Загребельного «З погляду вічності», п'єсу О. Корнійчука «Макар Діброва» — доцільно опрацювати способом пообразного аналізу, вдаючись до комбінування методів лекції, бесіди та самостійної роботи.

Метод семінарських занять можна використати під час вивчення поезій А. Малишка та В. Сосюри. Опрацювання, наприклад, визначених програмою творів В. Сосюри «Шахтарські каски, блузи трудівничі...», «Скільки рук у труді, скільки дум у труді...» та «Кладеш цеглину ти, щоб дім зростав у вись...» можна провести в такий спосіб. Після стислої настановчої лекції вчитель дає слухачам факультативу завдання підготувати невеликі (на 5—7 хвилин) виступи на теми: «В. Сосюра — співець робітничого класу»; «Уславлення праці шахтарів у вірші «Шахтарські каски, блузи трудівничі...»; «Зображення натхненної праці робітників у поезії «Скільки рук у труді, скільки дум у труді...»; «Єдність мистецтва й праці в творах В. Сосюри»; «Особливості творчої манери В. Сосюри в поезіях про працю».

Залежно від конкретних умов тематику доповідей можна змінити — ускладнити чи, навпаки, спростити, збільшити кількість виступів. Можна, щоб кожну тему готував один доповідач, ще один чи два учні прорецензують доповідь і візьмуть участь в обговоренні її на занятті. Можна, щоб над кожною темою працювала група з 3—5 слухачів. На семінарські заняття можна відвести, крім настановчої лекції вчителя, 2—3 години. Наприкінці заняття керівник факультативу зробить висновки.

Якщо є змога, факультативні заняття в цілому або вивчення окремої теми корисно пов'язати з місцевим матеріалом. Наприклад, під час вивчення поезій В. Сосюри, п'єси О. Корнійчука «Макар Діброва» відвідати шахту, зустрітися з шахтарями. В сільських умовах ознайомитися з працею молодих майстрів високих врожаїв та пов'язати це з вивченням повісті Ю. Збанацького «Привітайте мене, друзі!» тощо.

Досвід показує, що факультативні заняття у 8 класі з курсу «Тема комуністичного ставлення до праці в українській радянській літературі» сприяє трудовому вихованню учнів, готує їх до майбутньої продуктивної праці, може зорієнтувати на обрання певної професії.

Очевидно, подібний курс є бажаним чи, краще сказати, просто необхідним у випускному десятому класі, де перед учнями зростає можливість вибору виду трудової діяльності. Адже більшість із них включиться безпосередньо у сферу виробництва, обере собі робітничу професію. І факультатив з літератури на тему праці зможе подати їм неоціненну допомогу.

У процесі факультативних занять зручно здійснювати професійну орієнтацію учнів. Заняття можна проводити у зв'язку з позакласною роботою. Тут корисними будуть вечори трудової слави, зустрічі з раціоналізаторами, ветеранами праці, молодими робітниками — представниками різних професій, екскурсії на завод, фабрику, елеватор, на ферму.

Дедалі більшого поширення набувають зустрічі з молодими спеціалістами, зокрема сфери обслуговування, де фахівці — продавці, перукарі, кравчині, водії міського транспорту — розповідають про свою роботу, про її значення. Часом налагоджуються індивідуальні контакти між молодими працівниками та учнями, які нерідко переростають у тісну дружбу. Практикується проведення спільних виховних заходів, вечорів відпочинку школярів та молодих виробничників.

Великим успіхом користуються серед старшокласників літературні вечори на такі орієнтовно теми, як «Хвала рукам, що пахнуть хлібом», «Труд переростає у красу», «Пісня і праця», «Вітчизну вслаavimo трудом», «Комунізму далі видні». Такі вечори проводяться здебільшого літературним гуртком, часто — спільно з іншими гуртками: драматичним, музичним, історико-краєзнавчим. Деколи в проведенні таких вечорів беруть участь відповідні факультативи, а інколи — молоді виробничники з ближніх заводів, фабрик, колгоспів.

Проведенню вечора передуює велика підготовча робота. Розробляється його сценарій, розучуються твори для художнього читання, готуються музичні номери, фрагменти драматичних творів. Часто випускаються спеціальні номери літературних газет, альманахів, журналів, виготовляються фотомонтажі, оформляються виставки книжок.

Слід ширше практикувати читацькі конференції за книжками на теми праці. Для них треба обирати твори, популярні серед учнівської молоді, наприклад, «Берег любові» О. Гончара, «Кують зозулі» Ю. Збанацького, «День для прийдешнього» та трилогія про робітничий клас П. Загребельного, «Канал» І. Григурка, «Ланцюгова реакція» В. Яворівського, «Лихобор» В. Собка.

Ці, а також інші твори можуть бути використані для позакласного (для уроків-бесід) й індивідуального читання учнів. Методика згаданих видів роботи розроблена загалом достатньо. Слід лише наголосити на потребі поставити в центрі бесід відтворення образів людей праці й робити це у зв'язку з трудовим вихованням і профорієнтацією учнів.

Існує ще один аспект цього питання. Досі йшлося лише про трудове виховання школярів на матеріалі художньої літератури, залежно від проблемно-тематичної спрямованості та ідейно-художнього змісту творів. І основу цього процесу становить передусім літературознавчий аналіз твору.

Однак поняття трудового виховання включає в себе, крім усвідомлення ролі й значення праці в соціалістичному суспільстві, психологічної підготовки до суспільно корисної праці, ознайомлення з різними професіями, ще й вироблення безпосередніх трудових навичок. При вивченні літератури учні здобувають навички праці інтелектуальної, яка має до певної міри науково-дослідницький характер.

Для нас важливо прищепити учням любов до будь-якої праці, насамперед до фізичної, у сфері обслуговування, де тепер відчувається нестача робочих рук. Але слід урахувати також і особливості нашого часу, епохи НТР, яка рішуче наближає фізичну працю до розумової, вимагає підвищеного інтелектуального розвитку для оволодіння багатьма професіями. Дедалі збільшується питома вага наукових працівників, зайнятих у всіх галузях народного господарства, науки, культури.

Тому в процесі вивчення літератури не можна випускати з поля зору й підготовку школярів до розумової праці, виховувати в них працьовитість і вміння трудитись у сфері інтелектуальній. При цьому треба пам'ятати слова великого російського педагога К. Д. Ушинського: «Розумова праця — чи не найтяжча праця для людини. Необхідно привчати себе до розумової праці потроху, обережно, але, діючи таким чином, можна привчити її (дитину. — В. Н.) обережно й без будь-якої шкоди для здоров'я зносити тривалу розумову працю. Разом з цією звичкою набуваються любов і жадоба до праці»¹³.

Навчання і є для учнів формою розумової праці. Отже, вся їхня робота на уроці, під час виконання домашніх завдань — це виконання важливої й нелегкої праці. І саме література як шкільний предмет створює добру нагоду для виховання в учнів працьовитості, розвитку само-

¹³ К. Д. Ушинський. Вибрані педагогічні твори. К., «Радянська школа», 1949, с. 100.

стійного мислення, яке є необхідною передумовою розумової роботи. На це вказувала Н. К. Крупська: «Література більше, ніж будь-який інший предмет, повинна спиратися на самодіяльність дітей. Треба розвинути в них інтерес до літератури й читання, давати рекомендаційні списки літератури з відповідними анотаціями; треба, щоб діти робили систематичні виписки з прочитаних творів і мотивували, чому вони виписують саме ці, а не інші місця, чому саме ці місця їх зацікавили»¹⁴.

Щоб прищепити любов і навички до розумової праці, виховати в учнів працьовитість, необхідно зробити навчально-виховний процес якомога активнішим, максимальну увагу приділяти проблемності навчання, широко впроваджувати метод самостійної роботи.

Виробляючи в учнів навички самостійного аналізу художнього твору, зацікавлюючи самим процесом роботи над текстом, над усвідомленням твору як діалектичної єдності форми і змісту — тобто цілісним його сприйняттям, — ми даємо учням уроки розумової праці насамперед як діяльності, що ґрунтується на самостійності мислення.

Як вид розумової праці слід розглядати й письмові твори всіх видів (звісно, зважаючи на ступінь складності роботи, на їх відповідність психологічно-пізнавальним можливостям учнів). Варто заохочувати учнів-старшокласників до літературної творчості, виступів у місцевій пресі. Цікавий досвід цієї роботи має, наприклад, учитель Коломийської середньої школи № 2 В. Р. Ріпецький. Його учні часто виступають на сторінках районної газети з нарисами про передовиків виробництва, заслужених людей, ветеранів праці й Великої Вітчизняної війни. Такі виступи допоможуть школярам відчувати суспільну значимість цієї роботи, а разом з тим — і складність творчості.

Робота над вихованням комуністичного ставлення до праці повинна мати комплексний характер. Уроки літератури та факультативні заняття, позакласна й позашкільна робота, позакласне читання учнів, міжпредметні зв'язки — все це координується вчителем-словесником з тим, щоб домогтися максимального впливу на учнів у трудовому вихованні їх, підготовці до участі в суспільно корисній праці. А це означає, що першочерговим завданням учителів-словесників є дальше піднесення рівня викладання літератури, вдосконалення всього навчально-виховного процесу з тим, щоб «разом з усім народом докласти своїх сил і знань до успішного виконання рішень XXV з'їзду КПРС у галузі народної освіти»¹⁵, як сказано в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці».

XXXX

¹⁴ Н. К. Крупская. Педагогические сочинения в десяти томах, т. III. М., Изд-во АПН РСФСР, 1959, с. 538.

¹⁵ «Радянська Україна», 1977, 31 грудня.